

АДАБИЁТШУНОСЛИК// ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ // STUDY OF LITERATURE

ИМОМНАЗАРОВ МУҲАММАДЖОН

Филология фанлари доктори, профессор, ТошДШИ

Анварий ва Навоий

Аннотация. Алишер Навоийнинг X–XV асрлар форс мумтоз шеърлятига муносабати бирмунча ўрганилган бўлишига қарамай, унинг анъанага кўра “қасидада пайгамбар” деб эътироф этилган Анварий Абивардий (1105–1191) ижодига нисбати деярли ёритилмаган. Мақолада Анварий ижодининг мазмуний жиҳати ҳақида қисқача маълумот берилиб, унинг тасаввуфий-ирфоний таваккул мавзuidaги қасидаси ушбу асарга Навоий бағишлаган татаббуъ-қасидага қиёсан таҳлил этилади.

Таянч сўз ва иборалар: Алишер Навоий, Анварий Абивардий, XII форс мумтоз шеърляти, тасаввуфий-ирфоний шерият, қасида, “таваккул”, “ҳақиқат тариқи”, “мажоз тариқи”, “ҳақиқат асрори”.

Аннотация. Хотя отношение Алишера Навои к представителям классической персоязычной поэзии X–XV веков относительно неплохо изучено, но проблема взаимоотношений узбекского поэта с творчеством Анвари Абиварди (1105–1191), персоязычного поэта, признанного по традиции «пророком в касыде», до сих пор почти не затронута. В статье вместе с краткой информацией о содержательной стороне творчества этого поэта более подробно рассматривается его касыда, посвященная суфийско-ирфанической теме «таваккул» (упование на волю Бога) в сравнительном плане с касыдой Навои, также посвященной этой же теме в ответ на касыду Анвари.

Опорные слова и выражения: Алишер Навои, Анвари Абиварди, классическая персоязычная поэзия XII века, касыда, суфийско-ирфоническая поэзия, «таваккул» (упование на волю Бога), «хакикат тариқи» (путь Истины), «маджоз тариқи» (путь метафоры), «хакикат асрори» (тайны Истины).

Summary. Although the attitude of Alisher Navai towards the representatives of Persian classical poetry of the X–XV centuries has been studied relatively well, but the issue of the relationship of Uzbek poet with the works of Anvari Abivardi (1105–1191), Persian-speaking poet, recognized as “Prophet in qasida” by tradition hasn’t been researched yet. In this paper, with an argument of this poet’s works, his qasida dedicated to Sufi-irfani theme “Tawakkul” (trusting in the will of God) is discussed in detail compared with Navoiy’s qasida which is devoted to the same subject as an imitation of Anvari’s qasida.

Keywords and expressions: Alisher Navai, Anvari Abivardi, classical Persian poetry of the XII century, qasida, Sufi-irfani poetry, “tawakkul” (trusting in the will of God), “hakikat tariki” (the method of Truth), “majoz tariki” (the method of metaphor), “hakikat asrori” (the mystery of truth).

Алишер Навоийнинг ижодий меросини ўша давр минтақа маданияти, жумладан, форс мумтоз адабиётининг буюк намояндалари ижоди ҳақида етарли тасаввур ҳосил қилмай туриб жиддий англаб етиш ва тўғри талқин қилиш қийин. Албатта, навоийшуносликда бу борада катта ишлар амалга

оширилган. Навоий ва Аттор, Навоий, Дехлавий, Низомий асарларини қиёсий ўрганиш бўйича ўтказилган тадқиқотлар талайгина. Нажмиддин Комилов ўзининг “*Фақр нури порлаган қалб*” китобида¹ шоирнинг “*Девони Фоний*” таркибига кирган форсий қасидаларини батафсил таҳлил қилиб, унинг “*Хоқонийга татаббуъ*” деб изоҳланган “*Насим ул-хулд*” қасидасини шу мавзудаги салафлари (Хоқоний, Амир Хусрав ва Жомий) асарлари билан мукамал қиёслаб чиққан. Маълумки, “*Ситтайи зарурия*” деб номланган олти фалсафий-ирфоний қасидаларнинг 4 таси, шоирнинг ўз эътирофига кўра, таникли форсигўй шоирларнинг асарларига татаббуъ сифатида ёзилган бўлиб, шулардан “*Қут ул-қулуб*” бевосита Анварийга, “*Минҳож ун-нажот*” эса Анварий ва Хоқоний қасидаларига татаббуъ эканлиги қайд этилган.

Авҳадиддин Али ибн Муҳаммад ибн Исҳоқ Анварий Абивардий XII аср бошларида (1105 йилда) Эроннинг Ховарон вилоятида дунёга келиб, аввал Ховарий тахаллуси билан шеърлар ёзди. 1125 йили 20 ёшида Султон Санжар мадҳидаги қасидаси ҳукмдорга маъкул келиб, ёш шоир саройга кириб келди ва Амир Муиззий вафотидан сўнг саройнинг етакчи қасиданависига айланди.

Шоирнинг салжукийлар саройига кириб келиши билан боғлиқ бир ривоят тазкираларда сабт этилган. Ўша даврда Султон Санжар ҳузуридаги шеърят мактабининг етакчиси Муиззий тахаллусли Абу Абдуллоҳ ибн Абдулмалик Нишопурий (1048–1126) бўлган. Амир уш-шуаро унвонига сазовор бўлган бу санъаткорнинг ўз вақтида обрўи шу даража кўтарилганки, бирор ёш шоир сарой хизматига ўтмоқчи бўлса, аввал унинг кўригидан ўтиши талаб қилинган. Муиззий хотираси ниҳоятда кучли бўлиб, бир марта эшитган шеърини тўлиқ ёдида сақлаб қоларкан. Бундан усталик билан фойдаланган Амир уш-шуарога агар бирор истеъдодли ёш шоир ўз шеърини ўқиб берса, Муиззий ҳукмдор олдида ўша шеърни бошдан-оёқ ёд айтиб, бу шеърни мен ёзганман, деб даъво қилар ва натижада асл муаллиф мулзам бўлиб қолаберар экан. Хондамирнинг “*Ҳабиб ус-сияр*” тарихий асарида ҳикоя қилинишича, Муиззийнинг хийласини биринчи бўлиб фош қилган шоир Анварий Абивардий бўлиб, у эски-туски кийимларда Муиззийга ўзини ночор ҳолатда кўрсатиб, “*Мен султон мадҳида қасида битдим, шуни ул ҳазратга ўқиб бермоқчиман*”, деган ва унга яроксиз бир мадҳия-шеърни ўқиб берган. Муиззий уни шоҳ олдида мазах қилиш мақсадида Султон Санжар ҳузурида шеър ўқишига рози бўлади. Шунда Анварий ўзининг кейинчалик катта шухрат қозонган гўзал бир қасидасини бошлаб 2 байт ўқигач, Амир уш-шуарога қараб “*Агар шу шеър сизники бўлса, марҳамат қилиб давом этинг*”, дейди. Хижолатда қолган Муиззий лом-мим дея олмайди ва Анварий ўзи шеърини охиригача давом эттиради. Шу кундан бошлаб, Анварий султон надимлари қаторидан ўрин олади.

¹ Нажмиддин Комилов. *Фақр нури порлаган қалб*. – Т.: Маънавият, 2001. 96 саҳ. Кейинчалик бу китоб тўлиғича олимнинг Навоий ижодига бағишланган “*Хизр чашмаси*” (– Т.: Маънавият, 2005. 320 саҳ.) асарига киритилди (193–282-б.).

Анварийнинг ижодий мероси баракали бўлиб, Саид Нафисий нашрга тайёрлаган девонида 250 қасида, 335 ғазал, 557 қитъа, 1 маснавий, 432 рубоий – жами 14720 байт шеърӣ асарлар жой олган¹. Тожик олими Т. Самадов бунга бошқа қўлғзмалардан ўзи топган яна 1 қасида ва 7 ғазални қўшиб, байтлар сонини 14805 га етказган². Биз шоир девонини топишга муяссар бўлмадик. Интернет саҳифаларидан³ унинг фақат 208 та қасидасини топдик.

Шоир ижодининг адабий жараёндаги ўрни ва аҳамиятини тўғри талқин қилиш учун мумтоз форс шеърятининг ривожланиш жараёни ҳақида умумий тасаввурга эга бўлиш лозим.

Маълумки, мусулмон минтақа адабиёти VIII–XV асрлар мобайнида дунёни идрок этиш ва уни ижодий акслантириш нуқтаи назаридан катта тараққиёт йўлини босиб ўтди. Минтақа маданияти доирасидаги халқларнинг маънавий камолот йўли билан минтақадаги адабий жараённинг ривожига оид Алишер Навоийнинг назарий кузатишларини ўзаро қиёслаб хулоса қилиш асосида бу тараққиётни уч босқичга ажратиш мумкин⁴.

Биринчиси, IX аср охири – XI асрларга оид бўлиб, бу давр адабиёти асосан соф дунёвий мавзуларни қуйлашга бағишлангани учун уни дунёвий адабиёт босқичи деб номлаш мақбул топилди. Бу даврда шаклланган турли адабий мактаблар кўпроқ у ёки бу ҳукмдор саройида марказлашган бўлиб, уларнинг мазмуний мундарижасида мадҳия қасидалар, ишқий ғазаллар, ҳам-риёт, зуҳдиёт, ҳижо (ҳажв) каби мавзу турлари етакчилик қиларди.

Аммо XII аср ўрталарига келиб энди бу мавзулар улуғ мутафаккир шоирларни қониқтирмай қўйди. Улар бирин-кетин бу йўналишни тарк эта бошладилар. Анварий ёзади:

*Ғазалу мадҳу ҳичо – ҳар се бад-он мегуфтам,
Ки маро шаҳвату ҳирсу ғазоби буд ба ҳам...*⁵

/ Ишқий ғазаллар, мадҳиялар, ҳажв – ҳар уч йўналишда
шеърлар битганим сабаби,

Қонимда шаҳвату ҳирсу ғазаб туйғулари жўш урганидандир.../

Шоирнинг бу эътирофлари минтақа мумтоз шеърятдаги катта бир босқич ниҳоясига етиб, бадий тафаккурнинг янги босқичи бошланаётганининг нишонаси эди.

Мумтоз форс шеърятининг мазмуний ривожига иккинчи босқич XII–XIII асрларни ўз ичига олиб, уни Алишер Навоий минтақа адабиётига оид назарий мулоҳазаларидан келиб чиқиб, “*Ирфоний-тасаввуфий адабиётнинг*

¹ Т. Самадов. Анварий ва ғазалиёти у. – Душанбе: Дониш, 1988. – С. 34.

² Ўша манба. 39-б.

³ Ganjoor.ir.

⁴ Қаранг: М. Имомназаров. X–XV асрлар форс мумтоз шеърятини (Даврлаштириш муаммолари. Адабиётнинг мустақил маънавий моҳиятининг шаклланиши). – Т.: ТДШИ, 2013. 311-б.

⁵ Самадов Т. Анвари ва газалиёти у. – Душанбе, 1988. 26-б.

юксалиши” деб атади. Бу даврда биринчилардан бўлиб саройни ва мадҳия-гўйликни тарк этиб, шеъриятга жиддий фалсафий-ижтимоий ва ахлоқий масалаларни олиб кирган “*Сайрул-ибод илал-маод*” ва “*Ҳадоийқ-ул-ҳақиқа*” дostonларининг муаллифи Абдулмажд Санойи (ваф. 1141) бўлса, ундан кейин Абдулвосиъ Жабалий (ваф. 1160), Анварий Абивардий (ваф. 1191), Асириддин Ахсикатий (1108–1196), Хоқоний Ширвоний (1120–1199), Захир Фарёбий (ваф. 1202), каби қатор таниқли шоирлар ҳам тасаввуфий-ирфоний ва ижтимоий-фалсафий мавзуларни ўз ижодларида кенг акс эттира бошладилар. Кейинчалик бу йўналишда Низомий Ганжавий (1141–1202), Фаридиддин Аттор (1147–1229), Жалолиддин Румий (1207–1273) каби умумбашарий миқёсда ижод этган буюк сиймолар етишиб чикди. Анварий айни шу иккинчи босқичнинг илк байроқдорларидан эди.

1153 йилдаги ўғузлар босқинида Султон Санжар асирга тушиб, давлат пароканда бўлади. Шу муносабат билан Анварий султоннинг асранди ўғли Самарқанд ҳокими Рукниддин Қилич Тамғочхондан Хуросон аҳлига кўмак сўраб, ўзининг “*Хуросоннинг кўз ёшлари*” номи билан шуҳрат топган қасидасини яратади. Шеър шундай бошланади:

*Бар Самарқанд агар бугзари, эй боди саҳар,
Номаи аҳли Хуросон ба бари хоқон бар.
Номае – матлаи он ранжи тану офати жон,
Номае – мақтаи он дарди дилу хуни жигар.
Номае – бар рақамаш оҳи азизон пайдо,
Номае – дар шиканаи хуни шаҳидон музмар.
Нақши таҳрири аз синайи мазлумон хушк,
Сатри унвонаи аз дийдаи маҳруммон тар...
(Самарқандга йўлинг тушса агар, эй тонг шаббодаси,
Хуросон аҳли мактубини етказ хоқон ҳузурига.
Бир мактубки – бошланиши тан азоби, жон офати,
Бир мактубки – интиҳоси дил дардию жигар қони.
Бир мактубки – ёзувлари азизлар оҳидан нишон,
Бир мактубки – нуқталари шаҳидлар сачраган қони.
Нақшлари мазлумларнинг бағри каби куйиб кетган,
Унвонлари маҳрумларнинг кўз ёшидан ювилиб кетган...)*

Шеър бошидан охиригача шу оҳангда халқ дардининг изхоридан иборат. Уни ўқир экансиз, вайрон бўлган шахру кишлок, масжиду мадрасалар, ситамдида халку ғоратгар босқинчилар, бағриқон оналару қонига беланган мурғак болалар кўз олдингизда ёрқин намоён бўлади. Шоҳ саройида “*амир уш-шуаро*” унвонига эришиб, гўзал санамлар васфини қилиб юрган шоир бирдан халқ ҳаётининг аччиқ лаҳзаларини кўзи билан кўргач, ўз касбига муносабати ҳам ўзгара бошлайди. Бунинг устига улуғ ҳомийси вафотидан кейин шоирнинг шахсий ҳаётида ҳам кетма-кет кўнгилсиз воқеалар юз бера бошлайди¹. Натижада шоирнинг ўз касбига муносабати тубдан ўзгаради.

¹ Самадов Т. Анварий ва ғазалиёти у. – Душанбе: Дониш, 1988. – С. 16–22.

Юқорида шоирнинг бу ҳақдаги икки сатр аччиқ иқрори берилган эди. Бундай сатрлар унинг девонида кўп учрайди. Ҳатто, бу мавзуда алоҳида қасидаси ҳам бор. Қасида шундай бошланади:

*Эй биродар бишнави рамзе зи шеърӯ шоири,
То зи мо мушти гадо касро ба мардум нашмари
Дон, ки аз канноси нокас дар мамолик чора нест,
Ҳошалиллоҳ, то надони ин суҳанро сар-сари.
З-он ки гар ҳоҷат фитад то фазлаеро кам кунӣ,
Ноқиле бояд тӯ натвони, ки худ берун бари...
Боз агар шоир набошад, ҳеч нуқсон уфтад,
Дар низоми олам аз рӯйи хирад, гар бингари.
Одамиро чун маунат шартӣ кори бандагист,
Нон зи канноси хурад, беҳ з-он бувад, к-аз шоири...
(Эй, биродар, шеърӯ шоирликка бир рамз айтигин,
То ки инсон деб адашма, биз – тиланчи зотини.
Билки, бир фаррошу ахлаткаш зарур ҳар мулк учун,
Тангри ҳақки бу сўзимни шунчаки гапдир, дема.
Ҳовлида ахлат кўпайса, бартараф этмоқ учун
Сенга бир ёрдамчи лозим, битмас иш у бўлмаса...
Лек агар шоир топилмай қолса, не нуқсон бўлур
Олам ичра, гар фикр қилсанг ақлни ишлатиб.
Шундай эркан, бандалик-чун танласанг бир касб агар,
Бўлсанг ахлаткаш дуруст, шоирлик этмокдан кўра...)*

Анварийнинг кексалик даври ижоди жуда қайғули сатрлардан иборат. Унинг баъзи шеърларида замонасининг ижтимоий-сиёсий ҳаёти жуда кескин танқид остига олинади:

*Он шунидасти, ки рӯзе зираке бо аблаҳе
Гуфт, к-ин волии шаҳри мо гадое бериёст.
Гуфт: “Чун бошад гадоон, к-аз қулоҳаш тугмае,
Сад чу моро рӯзҳо, бал солҳо баргу навоист?!”
Гуфтам: “Эй нодон, галат инак аз ин жо кардаи,
Он ҳама баргу наво дони, ки он жо аз кужост?
Дурру марвориди тоҷаш ашқи атфоли ман аст,
Лаълу ёқути ситомаи хуни айтоми шумост!
Он ки то оби сабу пайваста аз мо хостаст,
Гар бижуйи, то ба мағзи устухонаи он мост!”
(Эшит, бир кун бир донишманд бир нодонга дер эди:
“Билсанг агар шаҳримизнинг ҳокими ғирт гадойдир”.
Нодон айтур: “Ундай дема, ахир унинг либосида бир тугма
Баҳосидир сену менинг неча кунлик рӯзгоримиз маоши”.
Мен дедим: “Сен билмайн шунда хато кетмокдасан,
Ул ҳама бойлик-ҳашам қайдан келур билмасмисен?”*

Тожида дур-марваридлар гўдагим кўз ёшидан,
 Отининг анжомиди лаъл – етимлар қонидан.
 Кўзада сувигача бизнинг ҳисобдан-ку, ахир,
 Эътибор қилсанг, бутун мавжудлиги биздан эрур...”

XV аср Ҳирот адабий мактабида Анварийнинг обрўи жуда юқори бўлган. Жомий ўзининг “Баҳористон” асарида Анварий ҳақида муболағали таърифлар қилиб, унинг сарой шоирлари танқидида ёзган бир қитъасини намуна сифатида келтиради¹. Бундан ташқари, Саъдий хусусидаги таърифи сўнггида қуйидаги тўртликни келтирадики, Анварийнинг форс мумтоз адабиётидаги ўрнига берилган жуда юқори баҳо дейиш мумкин:

*Дар шеър се кас паямбаронанд,
 Ҳар чанд ки ло набию баъди.
 Авсофу қасидаву ғазалро
 Фирдавсию Анварию Саъдий².*
 (Агарчи Муҳаммад (сав)дан кейин
 пайғамбар бўлмаслиги аниқ бўлса-да,
 Шеърятда уч шахсни пайғамбар дейиш мумкин:
 Булар – васфда, қасидада ва ғазалда
 Фирдавсий, Анварий ва Саъдий).

Шу ўринда бир масалани қайд этиб ўтиш лозим кўринади. М. Л. Рейснернинг “X–XIII аср бошлари форс лироэпик шеърят. Мумтоз қасиданинг келиб чиқиши ва ривож” монографик тадқиқотида³ негадир Анварий ижодига етарли эътибор қаратилмаган. Шоирдан фақат биргина қасидани олиб, 2-боб 1-фаслда таҳлил қилган олима, аввало, ушбу боб сарлавҳасида (“Генезис персидской касыды в X–XI вв.”) чегараланган тарихий даврдан бутунлай чиқиб кетган (Анварий XII асрда яшаган)⁴. Қолаверса, Анварий яшаган даврга бағишланган 3-бобда (“Завершение формирования канона в персидской касыде XI – начала XIII века”) XI аср шоири Носир Хусравнинг 3 та қасидасини таҳлил қилган ҳолда Анварий ижодига умуман мурожаат қилмаган. Шундай қилиб, қасиданависликда нега Унсурий, Фаррухий, Носир Хусрав, Масъуд Саъд, Санойи ёки Ҳоқоний эмас, балки айти Анварий “*пайғамбар*” деб тан олингани хусусидаги савол мутлақо жавобсиз қолган⁵.

¹ Абдаррахман Джами. Баҳаристон (Весенний сад). Крит. текст и предисловие А. Афсаҳзада. – М.: ГРВЛ, 1987. – С. 132–134.

² Там же. – С. 145. (Шеър таржимаси Саъдий ижодига оид фаслда келтирилган.)

³ М. Л. Рейснер. Персидская лироэпическая поэзия X – начала XIII века. Генезис и эволюция классической касыды. – М.: Наталис, 2006. – С. 424.

⁴ Тўғри, тадқиқотчи боб охирида изоҳ берган. Аммо илмий тадқиқотда сарлавҳа боб матнига мувофиқ бўлиши керак эмасми?

⁵ Албатта, бу муаммони ҳал қилиш, умуман, Анварий ижодини қасиданавислик тараққиёти жараёни фонида алоҳида жиддий қиёсий ўрганишни талаб қилади. Ушбу мақола ҳажми бундай вазифани кўтара олмайди.

Навоийнинг “*Хамсат ул-мутаҳаййирин*” асарида Жомий билан суҳбатлардан бири шундай хотирланади:

“Бир кун фақир алар хизматида эрдим ва яна киши йўқ эрди. Анварий қасойиди бобида сўз ўтадур эрди. Алар бу навъ таъриф қиладур эрдиким: «Биз анинг ашъорин, батахсис қасойидин оз кўруб эрдик, бу яқинда бир-икки девони бизнинг илигимизга тушубтур, гоҳи анга машғул бўладурбиз, баъзи ерда айтса бўлгайким, башар каломидин ўтуб, эъжоз ҳаддига етмиш бўлгай, зариб таркиблар ва ажиб адолар назарга келадур».

Чун фақир асҳоб орасида муттаҳам мунга борменким, Анварийга муътақиддурур ва анинг шеърин кўп ўқур. Филвоқеъ мундоқдур. Бағоят хушвақт бўлуб айттим: «Илтимосим борким, ул қасидасинким будур:

Гар дилу даст баҳру кон бошад,

Дилу дасти худоегон бошад¹

(Агар кўнгил билан қўллар денгиз ва кон бўлса,

Албатта, улар ҳукмдорнинг кўнгли ва қўллари бўлур)

бир қатла ўқуб мулоҳаза қилилса». Алар мутабассим бўлуб айттиларким: «Ажаб сўз айттинг, биз бу уч-тўрт кунда бу қасидасин ўқуб, хушҳол бўлуб, гоҳат хуш келгандин жавоб ҳам айтибмиз, – деб мусаввадани бир худранг варақда чиқариб, фақирнинг илгига бердиларким: «Ўқуб кўр». Матлаи бу эрдиким:

Ҳар киро дар даҳон забон бошад,

Дар санои шаҳи жаҳон бошад.

(Кимнинг агар оғзида тили мавжуд бўлса,

Бу тил жаҳон ҳукмдорининг мадҳи билан банддир.)

Биз фақирлар не истиҳқоқ била таъриф қила олгайбиз. Мунча густоҳлиқ қилилдики, ул қасидани сихр ҳаёл қилур эрдук, бу шеър ани паст қилгондек кўрунадур, ҳамоноки мўъжиза деса бўлгай”².

Келтирилган иқтибосдан Навоийнинг Анварий ижодига алоҳида эътибори ҳақидаги эътирофлари бежиз эмаслиги кўриниб турибди. “Девони Фоний”даги форсий қасидалардан:

Жаҳонки марҳалайи танги шохроҳи фаност

Дар у мажъуй иқомат, ки роҳи шоху гадост –

сатрлари билан бошланадиган “Қут ул-қулуб” (Қалблар озиғи) қасидаси Анварийнинг

Агар муҳаввали³ ҳоли жаҳониён на қазост

¹ Шоирнинг қандай қилиб Муиззий тузоғидан омон ўтиб, буюк салжуқий Султон Санжар саройига кириб келгани ҳақида юқорида ҳикоя қилинди. Анварийнинг ўшанда ўқиган ҳукмдор мадҳидаги илк қасидаси ривоятга кўра шу сатрлар билан бошланган экан.

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 15-том. – Т.: Фан, 1999. – С. 27.

³ *Муҳаввал* – 1. тағйир додашуда, дигаргун шуда, аз ҳоле ба ҳоле гардида. 2. ҳавола карда шуда, супурда шуда, ба зиммаи касе гузошта шуда.

*Чаро мажорийи*¹ *аҳвол бар хилофи ризост*
матлаъли қасидасига татаббуъ сифатида ёзилган² ва девонда аниқ
“*татаббуъи Ҳаким Анварий*” деб қайд этилган.

Қасида жами 70 байт бўлиб, 20 байти – ташбиб, 3 байти – гуризгоҳ, қол-
гани – мадҳдан иборат. Масала равшан бўлиши учун асарнинг бошланиши-
дан бир неча байтни насрий таржимаси билан келтирамиз:

1. *Агар муҳаввали ҳоли жаҳониён на қазост*

Чаро мажорийи аҳвол бар хилофи ризост

(Агар жаҳон аҳлининг аҳволида ўзгариш қазою қадардан бўлмаса,)

Нега дунё ишларининг бориши биз хоҳлагандек эмас.

2. *Бале қазост ба ҳар неку бад инонкаши халқ*

Бад-он далил ки тадбирҳойи жумла хатост.

(Ҳа, инсонларни ҳар қандай яхшилигу ёмонликка етакловчи тақдирдир,

Бунинг далили шуки, биз қандай тадбир қилмайлик барчаси хато бўлиб чиқади.)

3. *Ҳазор нақш бар орад замона ву набувад*

Яки чунон ки дар ойинайи тасаввури мост,

(Замона минг бир хунар кўрсатади, аммо бирортаси

Бизнинг тасаввуримиз кўзгусида акс этгандек бўлиб чиқмайди.)

4. *Каси зи чун у черо дам ҳами наёрад зад*

Ки нақшибанди ҳаводису ройи чун у черост.

(Бирор инсон “нима учун” деб сўрашга ҳадди сифмайди,

Чунки “нима учун”лиги ҳам ҳодисалар тарҳини чизувчининг ўзига аён.)

5. *Агарчи нақш ҳама уммуҳот мибанданд,*

Дар ин сарой ки кавну фасоду нашву намошт.

(Агарчи ҳаёт ва мамот, ўсиш ва ўзгариш юз берувчи

Бу оламда барча ҳолатлар замирида тўрт унсур ётса-да)

6. *Тафовути ки дар ин нақиҳо ҳами бини,*

Зи хомайист ки дар дасти жунбиши обост.

(Улардаги кўриб турганинг ҳама фарқланишлар боиси

Сайёраларнинг самоддаги ҳаракатлари натижасидир.)

7. *Ба дасти мо чу аз ин ҳаллу ақд чизи нист,*

Ба айиши нохушу хуш гар ризо деҳим сазост.

(Бу ишларнинг тугуни ва ечими қўлимизда бўлмагач,

Умримизнинг яхши-ёмон кунларини ризолик билан ўтказганимиз маъқул.)

Кўриниб турибдики, қасида насиби тасаввуфий-ирфоний мавзуга,
яъни *таваккул* мавзуга бағишланган. Айни шу сабабдан ҳам Навоий
ўзининг фалсафий-ирфоний қасидасини унга татаббуъ қилган. Агар тақ-

¹ *Мажорий* – *мажро* сўзининг кўплиги. *Мажро* – жойи жараёни об, *мажорийи аҳвол* – вазъияти корҳо, жараёну рафти корҳо.

² *Девони Анварий. Қасоид. Қасидаи шумора 18 – Дар мадҳи Носир ул-милла ва-д-дин Абулфатҳ Тоҳир* (Интернет материали).

қослаш учун XI аср биринчи ярмида яшаб ижод қилган Манучехрий шеъриятига мурожаат қиладиган бўлсак, унинг 1974 йилда Тожикистонда нашр этилган “Сайланма”сидаги 36 қасидадан бирортасининг ташбиби бу каби мавзуларга бағишланган эмас.

Навоийнинг “*Қут ул-қулуб*” (Қалблар озиғи) қасидаси Нажмиддин Комиловнинг “Фақр нуридан порлаган қалб” ва кейинчалик “Хизр чашмаси” китобларида “Таваккул талқини” фаслида (– С. 228–234.) батафсил таҳлил қилинган¹. Шу сабабли биз олимнинг мулоҳазаларини қайтариб ўтирмай фақат бир масалага Анварий ва Навоий қасидалари орасидага фарқ ва унинг сабабларига қисқача тўхталиб ўтиш билан чекланамиз. Биринчидан, Анварий қасидаси аслида мадҳиявий қасида – вазир Носирддин Абулфатҳ Тоҳирга бағишланган, унинг фақат кириш (*ташбиб ёки насиб*) қисми *таваккул* мавзуида бўлиб, қасиданинг 21 байти *гўризгоҳ* (*ташбибдан мадҳга ўтиш*) ва кейинги 47 байт вазирнинг мадҳидан иборат. Иккинчидан, биз юқорида келтирган 7 байтнинг охиргиси – (яъни, “*Бу ишларнинг тугуни ва ечими қўлимизда бўлмагач, умримизнинг яхши-ёмон кунларини ризолик билан ўтказганимиз маъқул*”, деган фикр) кўтарилган мавзу бўйича шоирнинг хулосаси бўлиб, кейинги байтларда бу хулоса чуқурлаштирилмаган (шу сабабли биз уларни таржимаси билан келтиришни лозим топмадик). Навоий эса, биринчидан, ўзининг 120 байтли татаббуъ қасидасини тўлиғича ягона мавзуга бағишлайди ва унинг асари соф фалсафий-ижтимоий мавзуда бўлиб, мадҳияга алоқаси йўқ. Иккинчидан, ўзбек шоири *таваккул* мавзуини куруқ баён қилиб қўяқолмайди, балки унинг ахлоқий-ижтимоий ечимини ҳам мукаммал таҳлил қилиб беради.

Маълумки, Алишер Навоийнинг “*Маҳбуб ул-қулуб*” рисоласи “*Аввалги қисм*”ининг “*Назм гулистонининг хушнама қушлари зикрида*” деб аталган 16-фасли шоирлар таърифида бўлиб, унда форс мумтоз адабиёти намояндалари бир неча гуруҳга бўлинади. Биринчиси, Фаридиддин Аттор ва Жалолиддин Румий каби соф тасаввуфий шеърят вакиллари. Уларни муаллиф “*ҳақиқат тариқининг суханварлари*” деб атайдди. Иккинчи гуруҳга Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий, Амир Хусрав Деҳлавий, Хожа Ҳофиз Шерозий кабиларни киритиб, уларни “*ҳақиқат асрориға мажоз тариқин махлут қилубдурлар ва каломларин бу услубда марбут этибдурлар*” деб таърифлайди. Яна бир алоҳида гуруҳ сифатида Камол Исфаконий, Ҳоконий Ширвоний, Абдулвосиъ Жабалий, Асириддин Ахсикатий, Заҳир Фарёбий каби шоирларни санаб ўтиб, шулар қаторида Анварийни ҳам тилга олади ва ушбу гуруҳ таърифида “*мажоз тариқи адоси алар назмига золиб ва алар бу шевага кўпроқ роғибдурлар*” деб хулоса қиладди. Ва ниҳоят, устози Абдурахмон Жомий ҳақида махсус тўхталиб, уни “*ҳақиқат ва мажоз тариқида комил ва илми икаласи тариқида вофий ва шомил*” деб улуғлайди.

¹ Нажмиддин Комилов. Хизр чашмаси. – Т.: Маънавият, 2005. 228–234-б.

Масалага юзакироқ ёндашганда санаб ўтилган иккинчи ва учинчи гуруҳ вакиллари бир йўналишда (*“мажоз тариқи”*да) ижод қилгандек кўринади. Аммо, агар Анварий ва Ҳоконийлар учун *“мажоз тариқи адоси алар назмига золиб”* дейилган бўлса, Саъдий, Амир Хусрав ва Ҳофизлар ҳақида *“ҳақиқат асрорига мажоз тариқин махлут қилубдурлар”*, деб таъкид этиладики, бу таърифларнинг ўзаро жиддий фарқи бор. XII аср иккинчи ярмида яшаб ижод этган *“мажоз тариқи”* вакиллари – Анварий ва Ҳоконийлар ҳам ижтимоий-фалсафий, ҳам тасаввуфий-ирфоний мавзуларни ўз ижодларида кенг акс эттирганлар, аммо улар Аттор ва Румий сингари *“ҳақиқат тариқининг суҳанварлари”*дан илгари яшаганлари туфайли Амир Хусрав ва Ҳофизлар даражасида *“ҳақиқат асрорига мажоз тариқини махлут қилишига”* муяссар бўлмаганлар. Шу сабабли улар ижоди мазмунан *“тасаввуфий-ирфоний адабиётнинг юксалиши”* аталган иккинчи босқичга тааллуқли бўлиб, Алишер Навоийнинг нафақат форсий қасидалари, балки бутун ижоди мазмуний теранлиги жиҳатидан Амир Хусрав ва Ҳофизлар билан бир босқичга – минтақа адабиётининг XIV–XV асрларни ўз ичига олган учинчи босқичи – *“мажоз тариқи адабиёти”* босқичига мувофиқ келади. Бу босқичнинг асосий хусусияти эса ирфоний ва ижтимоий мазмунларнинг ўзаро уйғун ифодаланиши билан ажралиб турар эди.

Навоий *“Садди Искандарий”* достони охиридаги мажозий тасвирда улуг устозлари Низомий, Амир Хусрав, Жомий, Саъдий, Фирдавсий, Санойи, Ҳоконий, Унсурийлар даврасида Анварий номини ҳам фахр билан тилга оладики¹, бу унинг *“қасидада пайгамбар”* деб шуҳрат қозонган шоирга бўлган юксак эҳтиромининг яна бир ифодаси эди.

АЗИЗОВ САИДБАҲРОМ

Мустақил тадқиқотчи, ТошДШИ ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази

Алишер Навоий асарларида самовий ҳодисалар тавсифи

Аннотация. Мақолада Алишер Навоий асарларида самовий ҳодисалар ҳақидаги маълумотлар ва уларнинг манбалари ҳақида сўз боради. Айрим маълумотларнинг кейинчалик илм-фан тараққиётида ўз тасдиғини топганлиги таъкидланади.

Таянч сўз ва иборалар: ой, Меркурий, Венера, Қўёш, Марс, Юпитер, Сатурн, Ҳамал, Савр, Жавзо, Саратон, Асад, Сунбула, Мезон, Ақраб, Қавсайн, Жади, Далв, Ҳут, камалак ранглари, вазнсизлик.

Аннотация. В статье приводятся сведения о небесных процессах, извлеченные из произведений Алишера Навои, где речь идет об их источниках. Указывается, что некоторые сведения нашли свое подтверждение с дальнейшим развитием науки.

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 11-жилд. – Т.: Фан, 1993. 573–574-б.